

JOANNA LEKAN-MRZEWKA

WIELKA WOJNA
W LITERACKIM DOŚWIADCZENIU
STANISŁAWA DZIKOWSKIEGO

Abstrakt. Artykuł analizuje działalność literacką i publicystyczną Stanisława Dzikowskiego w latach 1914–1918, ukazując wpływ I wojny światowej na jego twórczość. Wojna nie zahamowała jego aktywności pisarskiej – przeciwnie, stała się impulsem do refleksji nad przyszłością kultury i państwowości. Analizowana twórczość wpisuje się w nurt literatury okolicznościowej i propagandowej. Autor sięgał po różne formy – pamiętnik, fotoreportaż, satyrę – próbując oddać złożoność wojennej rzeczywistości. Fotografia była dla niego ważnym narzędziem przekazu w sytuacji kryzysu języka. Artykuł dowodzi, że Dzikowski, podobnie jak wielu twórców epoki, traktował wojnę jako przestrzeń mobilizacji kulturowej i politycznej, a jego prace współtworzyły fundamenty refleksji o przyszłości niepodległej Polski.

Słowa kluczowe: Stanisław Dzikowski; Wielka Wojna; literatura i kultura polska lat 1914–1918; inteligencja warszawska okresu I wojny światowej

THE GREAT WAR
IN THE LITERARY EXPERIENCE OF STANISŁAW DZIKOWSKI

Abstract. The article analyzes the literary and journalistic activity of Stanisław Dzikowski between 1914–1918, highlighting the impact of World War I on his work. The analysis shows that the war did not hinder Dzikowski's literary activity, but it became a stimulus for reflection on the culture and statehood future. His work fits within the trend of occasional and propaganda literature, characterized by documentarism, emotionalism, and desire to influence the audience. Dzikowski applied various literary forms: from memoir, through picture story, to satire, in order to capture the complexity of wartime reality. Photography served as a means of communication for him during

Dr JOANNA LEKAN-MRZEWKA – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Humanistycznych, Katedra Literatury Pozytywizmu i Młodej Polski; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: joanna.lekan-mrzewka@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0476-4249>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

the time of linguistic crisis. The article argues that Dzikowski, like many writers of the era, treated war as space for cultural and political mobilization, and his works contributed to the foundations of reflection on Poland's independent future.

Keywords: Stanisław Dzikowski; Great War; Polish literature and culture between 1914–1918; Warsaw intelligentsia during World War I

Wielka Wojna okazała się niezwykle wydarzeniem, zbrojną konfrontacją na nigdy wcześniej niespotykaną skalę. Oprócz ogromu ofiar i zniszczeń przyniosła też nowe zjawiska, odmieniła polityczną mapę Europy, była katalizatorem znaczących przemian społecznych i kulturowych. Zderzenie z wojennym żywiołem skłaniało do refleksji nad „trudnym dziś”, ale jeszcze bardziej motywowało do poszukiwania odpowiedzi na pytania o jutro. Jedni z lękiem patrzyli w przyszłość, inni – jak Stanisław Dzikowski – z nadzieją projektowali jej kształt.

W niniejszym artykule przyjrzymy się bliżej literackiej działalności Dzikowskiego – zapomnianego publicysty, powieściopisarza, zasłużonego zbieracza podań i legend – pod kątem doświadczeń wojennych lat 1914–1918. Już na wstępie należy zauważyć, że informacje na temat artysty są dość skąpe i w zasadzie ograniczają się do krótkich biogramów¹. Niezbędne staje się zatem szkicowe przypomnienie jego artystycznego życiorysu ze szczególnym uwzględnieniem czasu poprzedzającego okres pierwszej wojny.

Debiutował w 1905 r. artykułem *Pamięci Cypriana Norwida*. (Trzy zeszyty „Chimery”) na łamach „Tygodnia”, dodatku literackiego „Kurieria Lwowskiego”. Karierę dziennikarską rozpoczął w tym samym roku w redakcji lwowskiego dziennika „Wiek Nowy”, a w 1908 r. nawiązał współpracę z piśmami warszawskimi – „Kurierem Warszawskim”, „Tygodnikiem Ilustrowanym”, „Słowem”. W roku 1909 przeniósł się do Warszawy, by podjąć trwającą blisko 23 lata współpracę z redagowanym przez Stefana Krzywoszewskiego tygodnikiem „Świat” oraz innymi periodykami: „Tygodnikiem Mód i Powieści”, „Szczutkiem”, „Warszawianką”, „Światem Kobięcym”, „Anteną”, „Tygodnikiem Warszawskim”. Od 1914 r. redagował wydawany przez Ludwika

¹ E.G. [Ewa Głębińska], „Dzikowski Stanisław (1884–1951)”, w: *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. 2, red. Jadwiga Czachowska i Alicja Szałagan (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1994), 247–249; Maria Jentys, „Dzikowski Stanisław (1884–1951)”, w: *Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, red. Ewa Zuberbier (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000), 147; „Dzikowski Stanisław”, w: *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, red. Stanisław Łoza (Warszawa: Drukarnia Wydawnicza, 1939), 68.

Fiszera magazyn „Życie Polskie: miesięcznik ilustrowany poświęcony literaturze, sztuce i sprawom społecznym”. Skupiły się wokół niego znane postaci środowiska literacko-kulturalnego Warszawy, Krakowa i Lwowa, m.in. Wiktor Gomulicki, Jan Lemański, Wacław Sieroszewski, Czesław Jankowski, Jerzy Żuławski, Witold Noskowski, Tadeusz Pawlikowski. Ukazało się zaledwie 7 numerów pisma, jego wydawanie przerwał wybuch wojny². Publikował pod pseudonimami, m.in.: Doliwa, Dees, ST. Dzik.

Okres pierwszej wojny spędził w Warszawie, angażując się w działalność Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich oraz inicjując szereg przedsięwzięć wydawniczych, związanych tematycznie z aktualną sytuacją narodu polskiego. Służył w II Brygadzie Legionów Polskich w stopniu chorążego.

Dzikowski jest przede wszystkim znany jako autor popularnych powieści obyczajowych, przygodowych, romansowych: *Gracz* (1920), *Dziewczyna z szarymi oczyma* (1928), *Rok życia* (1938), *Miłość bez romansu* (1938), *Kobieta z prawdziwego zdarzenia* (1939). W zbiorze opowiadań satyrycznych *Kłopoty starszego pana* (1933) okazał się baczny obserwatorem i wnikliwym komentatorem życia obyczajowego, który celnie mierzył ostrzem satyry w narodowe przywary. Satyryczny charakter miała również publikacja *Niemiec wyszydzony* (1946), w której Dzikowski zebrał dowcipy i opinie o Niemcach krążące wśród Polaków. Fascynowały go polskie i obce podania oraz legendy, dlatego je zebrał, opracował i wydał³. Był autorem jedynej w tamtym czasie popularnej publikacji o tańcu, która stanowiła ważny głos w dyskusji nad kształtem oraz perspektywami polskiej kultury w okresie międzywojnia⁴.

Zarysowanie sylwetki Dzikowskiego ma na celu uświadomienie, jaką rolę w jego przypadku odegrała I wojna światowa traktowana jako punkt koniunktury pamięci i refleksji nad przyszłością. Warto więc zauważyć, że jego aktywność

² Za pozwoleniem niemieckiej cenzury 25 stycznia 1917 r. ukazał się specjalny numer „Życia Polskiego”, w którym Dzikowski jako redaktor zapewniał: „skoro tylko nastaną odpowiednie ku temu warunki, zajmiemy z powrotem naszą placówkę i ze zdwojoną energią rozpocząć pracę dalej prowadzić będziemy”. Na łamach tego numeru ukazały się szkice Dzikowskiego – *Po bitwie* (s. 50–54) oraz *Ostatnie zwycięstwo* (s. 83–86). Niestety, po wojnie nie reaktywowano pisma.

³ *Zaczarowane zwierciadło. Zbiór baśni polskich, francuskich, szwedzkich, irlandzkich i rosyjskich*, zebrał i wydał Stanisław Dzikowski (Warszawa: Wydawnictwo Biblioteki Dzieł Wyborowych, 1927); *Klechy polskie. Podania, legendy, baśnie, bajki, opowieści i facecje na podstawie materiałów ludowych*, oprac. Stanisław Dzikowski (Warszawa: Wydawnictwo Józefa Kubickiego, 1948).

⁴ Stanisław Dzikowski, *O tańcu. Rozważania kulturalno-obyczajowe* (Warszawa: Księgarnia Biblioteki Dzieł Wyborowych, 1925); Joanna Lekan-Mrzewka, „Taniec jako klucz do dziejów kultury europejskiej w ujęciu Stanisława Dzikowskiego”, w: *Taniec w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. Sylwia Karpowicz-Słowikowska i Elżbieta Mikiciuk (Gdańsk: Wydawnictwo UG, 2012), 347–355.

literacko-kulturalna nie ustawała pod wpływem trudnych doświadczeń wojennych. Zareagował na nią niemal natychmiast, jak na wytrawnego dziennikarza przystało. Już w pierwszych miesiącach globalnego konfliktu zainicjował przygotowanie książki zbiorowej pt. *Nowina*, która ukazała się u progu roku 1915, nakładem Wydawnictwa Koła Samopomocy przy Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich w Warszawie. Komitet redakcyjny tworzyli: pisarka i tłumaczka Bronisława Ostrowska, zasłużony pedagog Jan Grabowski, poeta-legionista Edward Słoński oraz Wincenty Rzymowski, publicysta i polityk, związany wówczas z obozem niepodległościowym. W *Nowinie* znalazły się prace wybitnych reprezentantów różnych dziedzin kultury. Poza publikacjami o charakterze naukowym w książce zamieszczono utwory literackie Antoniego Langego, Czesława Jankowskiego, Tadeusza Micińskiego, Słońskiego, Zdzisława Dębickiego, Jana Lemańskiego oraz Ostrowskiej. Rysunki i motywy graficzne wykonali: Zygmunt Kamiński, Wojciech Jastrzębowski, Juliusz Banasiewicz oraz Adam Póltawski.

Podjęmowane w *Nowinie* tematy miały na celu ukazanie polskiego dziedzictwa kulturowego w wymiarze materialnym i duchowym. W artykule *Ze wspomnień i nastrojów krakowskich* Józef Kotarbiński przypomniał artystów skupionych wokół „Życia” oraz wspominał o twórczym fermentie, jakie to środowisko wywołało w młodopolskim Krakowie na czele z Wyspiańskim, który ówczesnej sztuce „nadał akcent swojski”⁵. Władysław Tatarkiewicz zaś, występujący z ramienia Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, szacując straty powstałe w wyniku działań wojennych, konkludował: „żałujemy zniszczonych zabytków nie dla jakiegoś estetycyzmu [...]. Ale żałujemy zabytków sztuki, bo w nich objawił się twórczy duch Polski”⁶. Wzywając do podjęcia natychmiastowych działań na rzecz ochrony zabytków, wyraził obawę, że pokolenia powojenne będą „dawną polską sztukę znały już tylko z reprodukcji i opowiadań”⁷. Z kolei Stanisław K. Ostrowski przedstawił „krótki bilans porobiorowej *kultury plastycznej* w Polsce”, z uwzględnieniem środowisk artystycznych Lwowa, Krakowa, Poznania i Warszawy⁸.

Niemal wszystkie prace były poświęcone „zagadnieniom samoistnej kultury narodowej, które, pomimo zmienności wszelakich horoskopów i nastrojów

⁵ Józef Kotarbiński, „Ze wspomnień i nastrojów krakowskich”, w: *Nowina*, red. Stanisław Dzikowski (Warszawa: Koło Samopomocy przy Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich, 1914–1915), 104.

⁶ Władysław Tatarkiewicz, „Ostatnie zabytki polskie”, w: Dzikowski, red., *Nowina*, 118.

⁷ Tatarkiewicz, „Ostatnie zabytki polskie”, 120.

⁸ Stanisław K. Ostrowski, „Trójrozbiór duchowy”, w: Dzikowski, red., *Nowina*, 121–139.

politycznych, wyłaniają się na powierzchnię życia [...]”⁹. W artykule wstępnym Dzikowski wskazał cel przedsięwzięcia. Przekonywał, że w sytuacji gdy w „obszarze umysłowości polskiej zaległo głucho milczenie”, a „całe niemal piśmiennictwo nasze stanęło na poziomie brukowego świstka”, *Nowina* miała ambicje „być czymś w rodzaju protestu, [...] wyrazem wewnętrznego skupienia i rozwagi, wynikających z tych wszystkich uczuć, które wstrząsały nami do głębi”¹⁰. Uderzając w propagandowe tony, redaktor *Nowiny* apelował:

Cokolwiek się stanie, nie wolno nam pogrążyć się w atmosferze bezczynności, nie wolno nam przetapiać wszystkich naszych wysiłków, wszystkich podnieć na szarą troskę o kęs chleba, o dach nad głową. [...] Odradzanie i tworzenie kultury polskiej od nowa nigdy jeszcze nie było dążeniem tak nieodzownie potrzebnym dla utrzymania naszej żywotności. [...] Kiedy inne narody wstrzymały bieg swej pracy i porzuciły warsztaty swego rozwoju – nam trzeba wyteńczyć wszystkie siły i uczynić potężny skok naprzód¹¹.

Wybór tytułu – *Nowina* – dla wydawnictwa skupiającego przedstawicieli warszawskiej inteligencji, którzy w swoich wystąpieniach podejmowali tematy polskiego dziedzictwa narodowego w perspektywie powojennej, zwiastował przemiany mentalne w tym obszarze. Jak zauważyła Dorota Kielak, badaczka polskiego życia literacko-kulturalnego lat 1914–1918, „przymiotnik «nowy» [...] stanie się hasłem wywoławczym świadomości wojennej epoki, symbolem jej oryginalności”¹². Eksponowane w tytułach artykułów pojęcie „zmiany” i „nowości” jako oddające istotę wojny uczyniono „słowem-kluczem do opisu wszelkiego rodzaju zjawisk istotnych w wojennych realiach”¹³.

Dębicki, którego teksty znalazły się w „zbiorówce” Dzikowskiego, w tym samym czasie ogłosił na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” artykuł pt. *Nowe życie*. Stwierdzał w nim: „ludność zatrzymała się w swoim przyspieszonym pochodzie jakby w poczuciu, że stanęła u wrót, przez które ma wejść w nową

⁹ ST. DZ. [Stanisław Dzikowski], [artykuł wstępny bez tytułu], w: Dzikowski, red., *Nowina*, 8.

¹⁰ Dzikowski, [artykuł wstępny bez tytułu], 8. Pisownię w cytatach źródeł zmodernizowano zgodnie ze współczesną normą.

¹¹ Dzikowski, [artykuł wstępny bez tytułu], 9.

¹² Dorota Kielak, *Wielka wojna i świadomość przełomu. Literatura polska lat 1914–1918* (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2001), 18.

¹³ Dorota Kielak, „Diagnoza wojennych przemian kulturowych w publicystyce literackiej Juliusza Kleina i Tadeusza Dąbrowskiego”, w: *Na granicy epok. O literackich dyskursach lat 1914–1918 w stulecie wybuchu I wojny światowej*, red. Dorota Kielak, Marta Makowska, Joanna Niewiarowska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2015), 143.

epokę”¹⁴. Można zaryzykować stwierdzenie, że tak też brzmiało zawołane przesłanie *Nowiny*. Projekt Dzikowskiego potwierdza, że wśród twórców próbujących ustosunkować się do ówczesnych zjawisk cywilizacyjnych było spore grono tych, którzy wojnę traktowali jako sytuację sprzyjającą projektowaniu przyszłości. Wzmacnia też obecną w dyskursie naukowym tezę, że podstawowym kluczem problematyzowania zagadnień związanych z wizją powojennej przyszłości kultury stały się kategorie narodowe redefiniowane pod wpływem Wielkiej Wojny¹⁵. To bowiem w czasie jej trwania zainicjowano kluczowe dyskusje o kondycji kultury polskiej, determinujące jej kształt w dwudziestoleciu międzywojennym¹⁶. Pomimo sporów odzwierciedlających rozdarcie elity intelektualnej oraz antagonizmów politycznych, które się nasilały, w publicystyce roku 1915 zaczęły się pojawiać głosy pełne nadziei i planów na przyszłość. Postrzeganie na tym etapie wojny jako „czynnika rozwoju cywilizacyjnego” czy „elementu przemian artystycznych” było powszechne¹⁷. Uważano bowiem, że globalny konflikt nie tylko pociągnie za sobą konieczność odbudowy zniszczonych miast i wsi, lecz także może dać impuls do stworzenia „stylu narodowego”¹⁸. A ten nieodłącznie wiązał się z dyskusjami o polskim charakterze narodowym i „duchu/duszy narodu”¹⁹.

W *Nowinie* Dzikowski diagnozował, że „dusza narodu polskiego, przez niesłuchaną w dziejach cywilizacji tragedię swoją, jest jak otchłań bez dna. W tym interregnum kultury dzisiejszego świata Polska patrzy w przyszłość ciemną i tajemniczą. Polska stała się Sfinksem Europy”²⁰. Ta ocena stanowi swego rodzaju „résumé” publikowanych tuż przed wojną na łamach prasy refleksji Deesa o polskiej kulturze. W recenzjach literackich, teatralnych czy muzycznych często przekonywał, że wypracowanie stylu narodowego w każdej

¹⁴ Zdzisław Dębicki, „Nowe życie”, *Tygodnik Ilustrowany* 56, nr 2 (1915): 18.

¹⁵ Dorota Kielak, „Psychologia wojennych projektów przyszłości”, w: *Między pamięcią a projektem przyszłości. Doświadczenie historii w literaturze polskiej lat 1914–1918*, red. Dorota Kielak, Marta Makowska, Joanna Niewiarowska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2016), 293–310.

¹⁶ Joanna Niewiarowska, „Projektowanie życia literackiego u progu niepodległości. O II «rzeczypospolitej literackiej» wyobrażenia”, w: *Między pamięcią a projektem przyszłości. Doświadczenie historii w literaturze polskiej lat 1914–1918*, red. Dorota Kielak, Marta Makowska, Joanna Niewiarowska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2016), 279–291.

¹⁷ Grzegorz P. Bąbiak, „Postawy ideowe pisarzy polskich wobec wybuchu wojny światowej”, *Dzieje Najnowsze* 36, nr 3 (2004): 138–139.

¹⁸ Wacław Husarski, „Wojna i nowy styl”, *Sfinks* 9, nr 3 (1916): 91.

¹⁹ Andrzej Wierzbicki, *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2010), 232.

²⁰ Dzikowski, [artykuł wstępny bez tytułu], 8.

dziedzinie sztuki dowodzi odrębności narodu i stanowi ważny element określający go jako wspólnotę. Pozostając pod wielkim wrażeniem *Balladyny* w reżyserii Ferdynanda Ruszczyca, pisał w 1914 r.: „jesteśmy w stanie tworzyć dzieła odrębne, przystosowane do naszej indywidualności narodowej – przekonaliśmy się, że w literaturze naszej posiadamy skarby zdolne natchnąć artystów naszych do pracy nie naśladowanej niczyich wzorów, a wyniki tej pracy stoją nieraz ponad tym, co jest dla wielu jedynym bożyszczem i co się zwie: «Europą»”²¹.

Pojęciem „duszy narodu” Dzikowski posłużył się w swej publicystyce kilkakrotnie. Promując *Na skalnym Podhalu* Kazimierza Przerwy-Tetmajera, pisał w rubryce „Z bibliotecznych i księgarskich półek”, że utwory te „odzwierciedlają w sobie nie tylko nieznaną jeszcze duszę narodu, ale są dumnym snem o wolności”²². W sprawozdaniu z koncertu Michała Rogowskiego stwierdził zaś, że artysta „stoi w jednym szeregu z tymi, którym drogą jest sprawa odrodzenia duszy narodowej”²³.

Co prawda Dzikowski nie sformułował definicji „duszy narodu”, jednak w jego publicystycznych wypowiedziach nietrudno doszukać się analogii do ujęcia, które zaprezentował Antoni Chołoniewski w *Duchu dziejów Polski* (Kraków 1917). Wyakcentowany w tytule „duch”, używany zamiennie z takimi określeniami jak „dusza narodu”, „instykt/charakter narodowy”, określał zbiór indywidualno-narodowych cech charakteryzujących daną zbiorowość w wymiarze moralno-obyczajowym i społeczno-politycznym, ukształtowanych historycznie przez tradycję, kulturę, język, religię. Na charakter narodowy – traktowany przez Chołoniewskiego „jako jedna z «sił» stojących na straży odrębności i integralności narodu”²⁴ – miały wpływ uwarunkowania historyczne. Charakter narodowy utożsamiany wówczas z „duszą narodu” mógł zatem podlegać zmianom w zależności od ustroju prawno-politycznego²⁵. Czytane w tym kontekście słowa Dzikowskiego o odrodzeniu „nieznanej jeszcze duszy narodu” czy „dumnym śnie o wolności” brzmią jak wyrzut skierowany do wszystkich sceptyków wąpiących we wskrzeszenie państwa polskiego. Choć w pierwszych latach wojny trudno było przewidzieć, która ze stron konfliktu będzie nadawała kształt mapie Europy, sprawą pierwszej

²¹ Stanisław Dzikowski, „Balladyna. Nieco refleksji z powodu wystawienia w Teatrze Polskim tragedii Juliusza Słowackiego w inscenizacji Ferdynanda Ruszczyca”, *Życie Polskie*, nr 5 (1914): 132.

²² Stanisław Dzikowski, „Z bibliotecznych i księgarskich półek. Na skalnym Podhalu”, *Życie Polskie*, nr 1 (1914): 119.

²³ Dees [Stanisław Dzikowski], „Koncert Michała Rogowskiego”, *Życie Polskie*, nr 5 (1914): 195.

²⁴ Wierzbicki, *Spory o polską duszę*, 221.

²⁵ Wierzbicki, *Spory o polską duszę*, 220.

wagi stało się to, „by ta Europa nie tylko nie zapomniała o Polakach, ale i doceniła ich rolę w rozwoju jej kultury”²⁶.

Wojna pobudziła Deesa do pracy. Dużo pisał, a refleksje wywołane wydarzeniami z okresu Wielkiej Wojny zajmują w jego twórczości osobne miejsce. Zostały ujęte w różne formy gatunkowe, począwszy od pamiętnika (*Rok wojny w Warszawie. Notatki*) poprzez reportaż fotograficzny (*Polska w roku 1914–1915, cz. I: Pobojowisko i cz. II: Walki o Warszawę*) aż po satyrę (*Powrót taty*). Ostatnim akordem jego wojennej partytury rozpisanej na wiele głosów jest zbiór *Drogami wojny: opowiadania dla dorastającej młodzieży* z 1918 r. Książka ta powinna stanowić przedmiot osobnej pogłębionej refleksji, dlatego w tym miejscu zaledwie sygnalizuję jej obecność w katalogu prac Dzikowskiego, aby podkreślić, że opisując wojnę, myślał o wszystkich pokoleniach, również o dramatach ludzi młodych.

Najwięcej myśli i diagnoz wypływających z uczestnictwa w wojennej zawierusze Dzikowski zawarł we wspomnieniach *Rok wojny w Warszawie*²⁷. Autor oddał wszystkie odcienie zmiennych nastrojów ogarniających Warszawę. Skupił się raczej na charakterystyce psychologii miasta, wskazaniu dróg wyjścia z duchowego impasu niż na suchych, beznamiętnych opisach działań militarnych. Dzikowski – jak słusznie zauważył Krzysztof Dunin-Wąsowicz, wydawca antologii pamiętników z I wojny światowej – wypowiadał się z pozycji „obserwatora”, który podobnie jak kilku innych pamiętnikarzy tego okresu, m.in. Czesław Jankowski, Aleksander Kraushar, Konrad Olchowicz (junior), Franciszek Klein czy Walenty Miklaszewski, potrafił uchwycić rytm życia Warszawy we wszystkich jego przejawach²⁸. „To, co mam do powiedzenia – zastrzegął Dzikowski – są to wrażenia i to wrażenia nieraz luźne, nieskoordynowane ze sobą i różnolite pod każdym względem”²⁹. Świadomy ograniczeń ludzkiej percepcji traktował pracę nad pamiętnikiem jako „gromadzenie materiałów dla tych, którzy będą usiłowali ogarnąć całość olbrzymiego zjawiska”³⁰.

²⁶ Wierzbicki, *Spory o polską duszę*, 223.

²⁷ Stanisław Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie. Notatki* (Kraków: Centralne Biuro Wydawnictw N. K. N., 1916).

²⁸ Krzysztof Dunin-Wąsowicz, „Przedmowa”, w: *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, oprac. Krzysztof Dunin-Wąsowicz (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971), 29. Fragment *Roku wojny w Warszawie* Dzikowskiego znajduje się w tej antologii na stronach 54–55.

²⁹ Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 7–8.

³⁰ Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 8.

Memuarysta najbardziej ubolewał, że „Warszawa staje się miastem starym, z jej oblicza znika [...] rumieniec młodości, gaśnie zapał i entuzjazm wszelaki, martwieje życie intelektualne i umysłowe”³¹. Narastającą wśród inteligencji stagnację uważał za największe zagrożenie dla bytu narodowego. Poszukiwał przyczyn takiego stanu rzeczy, który w jego ocenie nie wynikał wyłącznie z wojennej traumy. Główny problem tkwił w tym, że Warszawa zdominowana przed wojną przez Narodową Demokrację „budowała życie gospodarcze społeczeństwa polskiego, ale demoralizowała jego życie kulturalne, nie dostrzegała głębszych potrzeb narodu – a jeśli je widziała, to je świadomie lekceważyła i przyczyniła się do skryzystalizowania najwulgarniejszego katechizmu narodowego”³², opartego na tym, co powierzchowne. Środkiem zaradczym w zaistniałej sytuacji, według Dzikowskiego, mogło być wyłączenie wszelkich działań kulturotwórczych. Dlatego też z entuzjazmem odnotowywał zawiązanie się Centralnego Komitetu Obywatelskiego, który „w tych czasach oczekiwania i nadśluchiwanie był może jedyną oazą świadomej pracy kulturalnej”³³. Rozumiał kulturę szerzej, jako całość ducha i materialnego dorobku społeczeństwa, dlatego z niepokojem odnotowywał grabieżcze działania wycofujących się z Warszawy Rosjan, którzy do Petersburga wywozili w olbrzymich pakach „resztki naszego dawnego splendoru”³⁴.

Poza opisami zniszczeń dokonanych w wyniku działań wojennych w obrębie kultury materialnej (zrujnowane mosty, dworce kolejowe, gmachy, kościoły) Dzikowski zanotował też spostrzeżenia dotyczące zachowań i reakcji społecznych na destabilizację polityczną i kulturową. *Rok wojny w Warszawie* obejmuje chronologicznie wczesną fazę konfliktu – od pierwszych dni sierpnia 1914 r. pod okupacją rosyjską do wkroczenia armii niemieckiej w sierpniu 1915 r. Pamiętnikarz, „nie należąc do żadnej partii politycznej w ścisłym tego słowa znaczeniu” – jak sam podkreślił – „usiłował odtworzyć wierny obraz nastrojów Warszawy, jako obserwator niezależny od nikogo”³⁵. Usprawiedliwiał charakterystyczną dla początkowej fazy wojny bierność Warszawiaków, diagnozując ten stan apatii i odstępstwa od walki jako logiczne następstwo sytuacji, w jakiej stolica znalazła się po upadku rewolucji 1905. Apelował, by sąd nad Warszawą poprzedzić próbą jej zrozumienia. Sam starał się tak przedstawić zmiany zachodzące w mentalności społecznej, zwłaszcza w stosunku

³¹ Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 10.

³² Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 12.

³³ Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 43.

³⁴ Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 45.

³⁵ Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 7.

do carskiej Rosji, by nikogo nie oceniając, jednocześnie uchwycić stopniowe przejście od „sugestii rosyjskiej» do kpiny z rosyjskiej megalomanii”³⁶.

Na kształt wspomnień Dzikowskiego miała zapewne wpływ jego pasja fotograficzna. Jeśli opisywał miejsca, to jak wytrawny fotograf albo skupiał uwagę na wyrazistych elementach wojennej przestrzeni (np. martwy żołnierz w niemieckim mundurze z polską książeczką do nabożeństwa w dłoni), albo serwował panoramiczne ujęcia („Ulicami maszeruje wojsko o twarzach szerniałych, zmęczonych i szarych – a w drugą stronę ciągnie korowód rannych w podartych szynelach, poszarpanych mundurach”³⁷, „[...] na Krakowskim Przedmieściu tłumy proletariatu żydowskiego, kobiety w czepcach siedzące długim szeregiem na trotuarze i czekające na rezerwistów żydowskich, których wyprowadzono pod bagnietami z gmachu uniwersyteckiego”³⁸). Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że dla „wyrażenia niewyraźnego” posiłkował się obrazem. Była to wówczas jedna z możliwych reakcji na kryzys języka, który okazywał się nazbyt ubogi w procesie budowania wojennych narracji³⁹. Autor *Roku wojny...* wzbogacił swój kronikarski przekaz ośmioma fotografiami. Na każdej z nich niezależnie od tego, czy podpis sugeruje, że będzie to portret zbiorowy (*Pożegnanie rezerwistów na Pradze*, *Pierwsi ranni na ulicach Warszawy po pogromie Samsonowa*, *Bezdomni w Dolinie Szwajcarskiej*, *Strzelcy syberyjscy na ulicach Warszawy*, *Pierwszy patrol na ulicach Warszawy*), czy że tematem będzie miejsce (*Wieś nad Rawką*) lub obiekt (*Aeroplan*), w centrum znajdują się ludzie i ich reakcje na konkretną sytuację. Paradoksalnie zdjęcie, które miało przedstawiać aeroplan, utrwala rozemocjonowany jego widokiem tłum, tytułowa maszyna pozostaje natomiast poza kadrem.

Wobec wojny totalnej, gdy tradycyjne środki artystycznego wyrazu stosowane w narracji czy dyskursie przestały być przekonujące, twórcy poszukiwali innych form przekazu niż werbalny. Dzikowski postawił na fotografię, którą chętnie wykorzystywał nie tylko jako korespondent wojenny, lecz także wtedy, gdy publikował fotoreportaże wpisujące się w nurt dokumentaryzmu wojennego.

W perspektywie dokumentaryzmu propagandowego sytuują się redagowane przez niego wydawnictwa albumowe *Polska w roku 1914–1915*, stanowiące

³⁶ Krzysztof Sępnik, *Rekoniesans. Studia z literatury i publicystyki okresu I wojny światowej* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1997), 153.

³⁷ Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 41.

³⁸ Dzikowski, *Rok wojny w Warszawie*, 21.

³⁹ Jerzy Świąch, „Wojna a «projekt nowoczesności»”, w: *Modernistyczne źródła dwudziestowieczności*, red. Mieczysław Dąbrowski i Andrzej Z. Makowiecki (Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2003), 17–18.

swego rodzaju fotorelacje ze „zwiedzania pobojuwisk”. Zeszyt pierwszy (*Pobojowisko*)⁴⁰, dopuszczony do druku przez cenzurę 7 stycznia 1915 r., obrazuje skalę zniszczeń wywołanych działaniami wojennymi. Na zdjęciach uchwycono m.in. zrujnowane mosty w Brwinowie, Grodzisku oraz między Drzewicą a Nowym Miastem, stacje kolejowe w Łowiczu i Skierniewicach, dwory i pałace w Pęcicach Wielkich, Policznie i Falentach, kościoły w Nowym Mieście nad Pilicą, Raszynie, Rokitnie i Cielądzu, fabrykę Majewskiego w Pruszkowie, zniszczone budynki w Drzewicy, Piasecznie, Krasnymstawie, Kiełczewicach Górnych. W zeszycie drugim: *Walki o Warszawę* Dzikowski zebrał fotografie kilku autorów, w tym m.in. Wacława Saryusz-Wolskiego i Stanisława Nofok-Sowińskiego, pionierów polskiego reportażu fotograficznego. Prace zostały pogrupowane w działy: *Miłosierdzie Warszawy*, *Pod Warszawą w styczniu roku 1915*, *Pod Warszawą w lutym roku 1915*. Jako cel publikacji wskazywał „gromadzenie materiałów dla tych, którzy w przyszłości będą usiłovali ogarnąć całość olbrzymiego zjawiska”, zapewniając jednocześnie, że „ważny czytelnik znajdzie tu wiele rzeczy niedopowiedzianych lub nawet zupełnie pominiętych, wiele pozornie jednostronnie oświetlonych”⁴¹.

Aktywność polskich publicystów i pisarzy w okresie I wojny światowej przybierała dwojaką postać – wchodzili oni w struktury formacji wojskowych albo oddawali swój talent literacki na służbę idei niepodległościowej, co było „formą cywilnej żołnierki”⁴². Dzikowski łączył obie aktywności. Podobnie jak Sieroszewski czy Gustaw Daniłowski wcielił się w rolę kronikarza swojej brygady (w jego przypadku był to 2 pułk II Brygady), co często wiązało się z przekazywaniem informacji o działaniach Legionów dla prasy, na łamach której wielokrotnie przedrukowywano relacje sprawozdawcze. Poza szkicem *Warszawa w pierwszych dniach wojny*, ogłoszonym w krakowskim „Ilustrowanym Tygodniku Polskim” (1915, nr 13, s. 206–209)⁴³, Dzikowski publikował swoje sprawozdania głównie w warszawskim „Świecie” oraz w jego dodatku literackim „Romans i Powieść”. Korespondencję z frontu wschodniego (z walk na Bukowinie) poprzedziła adnotacja odredakcyjna, że są to

⁴⁰ Album ukazał się również w języku rosyjskim: *Кровавая эпопея 1914-1915 г. в Польше. На полях сражений* [Krwawa epepeja 1914-1915 w Polsce. Na polach bitew], red. Stanisław Dzikowski (Warszawa: E. Wende i S-ka, 1915).

⁴¹ Stanisław Dzikowski, „Kartki z pamiętnika”, w: *Polska w roku 1914–15*, z. 2: *Walki o Warszawę* (Warszawa: E. Wende i S-ka, 1915), 5.

⁴² Joanna Niewiarowska, „Pisarze polscy w służbie propagandy niepodległościowej (1914–1918). Rekonesans”, *Perspektywy Kultury* 33, nr 2 (2021): 34, <https://doi.org/10.35765/pk.2021.3302.04>.

⁴³ Był to fragment pamiętnika *Rok wojny w Warszawie*.

„wrażenia nieuprzedzonego a bystrego obserwatora”⁴⁴. Relacja *Nasze okopy*, połączona z cyklem fotografii pt. *Z frontu wschodniego*⁴⁵, dotyczyła żołnierskiej codzienności. Okopy przypominały „tajemniczą siedzibę jakiegoś boga podziemnego i jego gnomów”⁴⁶. Dzikowski wyrażał zachwyt nad pomysłowością żołnierzy budujących fortyfikacje, traktowane przez nich jak tymczasowe domostwa. Złożył też hołd poległym żołnierzom, wymieniając ich nazwiska i zasługi.

Inny charakter miała korespondencja *Na froncie wołyńskim*, gdzie znalazły się opisy działań frontowych – Dzikowski wspomina tu akcję pod Bielgomem, kiedy na tyły 2 pułku piechoty II Brygady Legionów, dowodzonego przez Mariana Żegotę-Januszajtisa, uderzyli Rosjanie. Jest to relacja typowo wojenna, dokumentująca przebieg akcji, skrupulatnie rejestrująca nazwiska wszystkich poległych i rannych⁴⁷.

Korespondencje prasowe (we fragmentach lub po kompilacji) Dees wykorzystał w wydawnictwach zbiorowych. W księdze pamiątkowej *Dwa lata w boju II-jej Brygady Legionów Polskich. 30 IX 1914 – 30 IX 1916*, wydanej z okazji przekształcenia Legionów Polskich na Polski Korpus Posiłkowy, opublikował *Nasz pierwszy postój* – wspomnienie pierwszych chwil po przybyciu na Wołyń oraz relację z działań frontowych *Bielgów*. W redagowanym przez siebie „ulotnym piśmie” *O rannym żołnierzu*, pośród prac wielu autorów „w mundurach”, zamieścił zaś *Pobojowisko* – osobiste refleksje z jednej z najkrwawszych bitew legionowych. Opowieści te ułożył w „wierny kalejdoskop wojny, w którym się splata w jeden łańcuch śmierć z życiem – jęk rannych i konających miesza się ze śmiechem niefrasobliwym”⁴⁸.

Lektura pism Dzikowskiego sugeruje, że dostrzegał on jeszcze jedną możliwość podtrzymania żywotności narodu w sytuacji wojny. Był to humor. „Warszawa poweselała” – z satysfakcją notował w swym pamiętniku:

Po mieście krążyły anegdoty i bon mots. [...] To, co kilka tygodni temu było jeszcze tragicznym, stało się jowialnym. Biskup Eulogiusz [właśc. Wasilij Gieorgijewski, prawosławny bp chełmski, zacięty wróg polskości – dop. J. L.-M.] z wampira

⁴⁴ *Świat* 11, nr 8 (1916): 1.

⁴⁵ Stanisław Dzikowski, „Nasze okopy”, *Świat* 11, nr 8–10 (1916).

⁴⁶ Dzikowski, „Nasze okopy”, *Świat* 11, nr 9 (1916): 1.

⁴⁷ Stanisław Dzikowski, „Na froncie wołyńskim”, *Romans i Powieść* 8, nr 19–24 (1916).

⁴⁸ Stanisław Dzikowski, „Pobojowisko”, w: *O rannym żołnierzu. Ulotne pismo zbiorowe*, red. Stanisław Dzikowski (Warszawa: B. Wierzbicki i S-ka, 1917), 14.

przeobraził się w postać z operetki. Przeglądy wojenne „Armiejskiego Wiestnika” i „Russkiego Inwalida” odczytywano głośno jako aktualną satyrę⁴⁹.

Dziennikarz zauważył, że „humor warszawski miał w tych czasach wszelkie znamiona zjadliwej pogardy”, a pogarda dla Rosji była w istocie „najbardziej miarodajnym objawem ówczesnych nastrojów warszawskich”⁵⁰. W jego wypowiedzi pobrzmiewa triumfalny ton wyrywający się z ust tego, który inaczej niż koledzy po piórze (Andrzej Niemojewski, Artur Oppman, Władysław Reymont, Krzywoszewski) nie uległ propagandzie Narodowej Demokracji i nie uwierzył w „złączenie w jedną całość rozdarłej Polski pod berłem Jego Cesarskiej Mości”⁵¹.

Dzikowski sam spróbował sił jako redaktor pisma satyrycznego *Powrót taty* (1917). Broszura, nawiązująca tytułem do ballady Adama Mickiewicza, była z jednej strony manifestacją antyrosyjskiego stanowiska redaktora, z drugiej zaś reakcją na oczekiwania tych środowisk Królestwa Polskiego, które po opuszczeniu Warszawy przez Rosjan z tęsknotą i nadzieją patrzyły na wschód. Wyczekiwany tata, jak sugeruje ilustracja Bogdana Nowakowskiego zamieszczona na okładce, to roześmiany car, powracający z nietypowymi podarkami – biczem i kajdanami. Antyrosyjskie treści rozpowszechniane w piśmie za pomocą karykatury, paszkwilu, pamfletu i satyry miały nie tylko przeciwdziałać prorosyjskim orientacjom, lecz także rozładowywać społeczne napięcia za pomocą humoru. Warto zauważyć, że *Powrót taty* posłużył również stronie niemieckiej do szerzenia antyrosyjskiej propagandy i uciszania antagonizmów wśród polskich uchodźców przebywających na terenie neutralnej Holandii, a pozostających w zależności finansowej od rosyjskiego konsulatu w Rotterdamie⁵².

*

Publicystyczno-wydawnicza działalność Dzikowskiego w latach I wojny światowej, podobnie jak u wielu twórców tego okresu, była napędzana przez wojenną koniunkturę, manewry propagandowe, głód sensacji. Publikacje

⁴⁹ Dzikowski, *Rok wojny*, 44–45.

⁵⁰ Dzikowski, *Rok wojny*, 45.

⁵¹ Dorota Kielak, „Między filantropią a literaturą. O życiu literackim Warszawy lat 1914–1918”, w: *Pogranicza literatury. Księga ofiarowana Profesorowi Januszowi Maciejewskiemu na Jego siedemdziesięciolecie*, red. Grażyna Borkowska i Jacek Wójcicki (Warszawa: Wydawnictwo IBL, 2001), 254.

⁵² Paweł Zajas, *Niemilknące muzy. Wydawcy, pisarze, tłumacze i pośrednicy kulturowi na frontach Wielkiej Wojny (1914–1918)* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2016), 143–144.

Deesa jako „wyprodukowane w młynach propagandowych twory” pozostałyby martwe (nieskuteczne), gdyby nie odwoływały się do autentycznych przeżyć⁵³. Wydawać by się mogło, że formułowane przez niego spostrzeżenia pozostają jedynie elementem powszechnej narracji historycznej, mało znaczącą częścią na tle statystyk podsumowujących liczbę rozegranych bitew czy liczebność wojsk. Stanowią one jednak tkankę wielkich syntez historiograficznych, są częścią kulturowej transmisji doświadczeń, bez której trudno byłoby zrozumieć relację między przeszłością a przyszłością. Dzikowski należał do grona tych twórców literatury i publicystyki lat 1914–1918, którzy próbując ustosunkować się do ówczesnych zjawisk cywilizacyjnych, traktowali wojnę jako sytuację sprzyjającą projektowaniu przyszłości⁵⁴. Zaangażowany w wiele inicjatyw literacko-kulturalnych, zwracał uwagę na rolę „trudnego dziś” w myśleniu o kształcie przyszłej Polski. Jak się wydaje, za jego uwagami kryją się umotywowane historycznie marzenia o terapii, która pozwoliłaby człowiekowi dotkniętemu koszmarem wojny doznać oczyszczenia i odnaleźć równowagę.

Przeciw wagą dla absurdu wojny, według Deesa, miało być uparte trwanie przy kulturze – to projekt długoterminowy. Projektem doraźnym stał się humor – niezastąpiony środek w budowaniu zdrowego dystansu wobec wojennego koszmaru. Pragnienia wykraczające poza doraźne potrzeby stanowiły impuls do ukazania współczesnemu człowiekowi dróg poszukiwania pierwiastków duchowych, nadania sensu wojnie traktowanej jako traumatyczny sygnał upomnienia się o kulturę życia we wszystkich jego wymiarach.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Dees [Dzikowski, Stanisław]. „Koncert Michała Rogowskiego”. *Życie Polskie*, nr 5 (1914): 195. <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/2513/edition/1912/content>.
- Dębicki, Zdzisław. „Nowe życie”. *Tygodnik Ilustrowany* 56, nr 2 (1915): 17–18. <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/221/edition/129/content>.
- Dzikowski, Stanisław. „Balladyna. Nieco refleksji z powodu wystawienia w Teatrze Polskim tragedii Juliusza Słowackiego w inscenizacji Ferdynanda Ruszczyca”. *Życie Polskie*, nr 5 (1914): 125–132. <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/2513/edition/1912/content>.

⁵³ Krzysztof Stępnik, *Legenda Legionów* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1995), 81.

⁵⁴ Kielak, „Psychologia wojennych projektów przyszłości”, 293–310.

- Dzikowski, Stanisław. „Kartki z pamiętnika”. W: *Polska w roku 1914–15*, z. 2: *Walki o Warszawę*, 5–32. Warszawa: E. Wende i S-ka, 1915.
- Dzikowski, Stanisław. „Na froncie wołyńskim”. *Romans i Powieść* 8, nr 19–24 (1916). <https://dlibra.kul.pl/>.
- Dzikowski, Stanisław. „Nasze okopy”. *Świat* 11, nr 8–10 (1916). <https://mbc.cyfrowemazowsze.pl/>.
- Dzikowski, Stanisław, red. *Nowina*. Warszawa: Koło Samopomocy przy Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich, 1914–1915.
- Dzikowski, Stanisław. *O tańcu. Rozważania kulturalno-obyczajowe*. Warszawa: Księgarnia Biblioteki Dzieł Wyborowych, 1925.
- Dzikowski, Stanisław. „Ostatnie zwycięstwo”. *Życie Polskie* (zeszyt pamiątkowy, 1917): 83–86. <https://bcu1.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/2515/edition/1914/content>.
- Dzikowski, Stanisław. „Po bitwie”. *Życie Polskie* (zeszyt pamiątkowy, 1917): 50–54. <https://bcu1.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/2515/edition/1914/content>.
- Dzikowski, Stanisław. „Pobojowisko”. W: *O rannym żołnierzu. Ulotne pismo zbiorowe*, red. Stanisław Dzikowski, 14. Warszawa: B. Wierzbicki i S-ka, 1917.
- Dzikowski, Stanisław. *Rok wojny w Warszawie. Notatki*. Kraków: Centralne Biuro Wydawnictw N. K. N., 1916.
- Dzikowski, Stanisław. „Z bibliotecznych i księgarskich półek. Na skalnym Podhalu”. *Życie Polskie*, nr 1 (1914): 118–120. <https://bcu1.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/2509/edition/1908/content>.
- Husarski, Wacław. „Wojna i nowy styl”. *Sfinks* 9, nr 3 (1916): 82–91. <https://polona.pl/preview/af5e7b0d-cfd7-4ba7-94be-943382204c2e>.
- Klechy polskie. Podania, legendy, baśnie, bajki, opowieści i facecje na podstawie materiałów ludowych*. Oprac. Stanisław Dzikowski. Warszawa: Wydawnictwo Józefa Kubickiego, 1948.
- Kotarbiński, Józef. „Ze wspomnień i nastrojów krakowskich”. W: *Nowina*, red. Stanisław Dzikowski, 100–109. Warszawa: Koło Samopomocy przy Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich, 1914–1915.
- ST. DZ. [Stanisław Dzikowski]. [artykuł wstępny bez tytułu]. W: *Nowina*, red. Stanisław Dzikowski, 7–9. Warszawa: Koło Samopomocy przy Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich, 1914–1915.
- Zaczarowane zwierciadło. Zbiór baśni polskich, francuskich, szwedzkich, irlandzkich i rosyjskich*. Zebrał i wydał Stanisław Dzikowski. Warszawa: Wydawnictwo Biblioteki Dzieł Wyborowych, 1927.

OPRACOWANIA

- Bąbiak, Grzegorz P. „Postawy ideowe pisarzy polskich wobec wybuchu wojny światowej”. *Dzieje Najnowsze* 36, nr 3 (2004): 133–147. <https://rcin.org.pl/ihpan/dlibra/publication/63967/edition/47814/content>.
- Dunin-Wąsowicz, Krzysztof. „Przedmowa”. W: *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, oprac. Krzysztof Dunin-Wąsowicz, 5–38. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971.
- „Dzikowski Stanisław”. W: *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, red. Stanisław Łoza, 68. Warszawa: Drukarnia Wydawnicza, 1939.

- E.G. [Głębińska, Ewa]. „Dzikowski Stanisław (1884–1951)”. W: *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. 2, red. Jadwiga Czachowska i Alicja Szałagan. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1994.
- Jentys, Maria. „Dzikowski Stanisław (1884–1951)”. W: *Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, red. Ewa Zuberbier. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Kielak, Dorota. „Diagnoza wojennych przemian kulturowych w publicystyce literackiej Juliusza Kleinera i Tadeusza Dąbrowskiego”. W: *Na granicy epok. O literackich dyskursach lat 1914–1918 w stulecie wybuchu I wojny światowej*, red. Dorota Kielak, Marta Makowska, Joanna Niewiarowska, 143–159. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2015.
- Kielak, Dorota. „Między filantropią a literaturą. O życiu literackim Warszawy lat 1914–1918”. W: *Pogranicza literatury. Księga ofiarowana Profesorowi Januszowi Maciejewskiemu na Jego siedemdziesięciolecie*, red. Grażyna Borkowska i Jacek Wójcicki, 251–264. Warszawa: Wydawnictwo IBL, 2001.
- Kielak, Dorota. „Psychologia wojennych projektów przyszłości”. W: *Między pamięcią a projektem przyszłości. Doświadczenie historii w literaturze polskiej lat 1914–1918*, red. Dorota Kielak, Marta Makowska, Joanna Niewiarowska, 293–310. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2016.
- Kielak, Dorota. *Wielka wojna i świadomość przełomu. Literatura polska lat 1914–1918*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2001.
- Lekan-Mrzewka, Joanna. „Taniec jako klucz do dziejów kultury europejskiej w ujęciu Stanisława Dzikowskiego”. W: *Taniec w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. Sylwia Karpowicz-Słowińska i Elżbieta Mikiciuk, 347–355. Gdańsk: Wydawnictwo UG, 2012.
- Niewiarowska, Joanna. „Pisarze polscy w służbie propagandy niepodległościowej (1914–1918). Rekoncesans”. *Perspektywy Kultury* 33, nr 2 (2021): 31–46. <https://doi.org/10.35765/pk.2021.3302.04>.
- Niewiarowska, Joanna. „Projektowanie życia literackiego u progu niepodległości. O II «rzeczypospolitej literackiej» wyobrażenia”. W: *Między pamięcią a projektem przyszłości. Doświadczenie historii w literaturze polskiej lat 1914–1918*, red. Dorota Kielak, Marta Makowska, Joanna Niewiarowska, 279–291. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2016.
- Ostrowski, Stanisław K. „Trójrozbiór duchowy”. W: *Nowina*, red. Stanisław Dzikowski, 121–139. Warszawa: Koło Samopomocy przy Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich, 1914–1915.
- Stępnik, Krzysztof. *Legenda Legionów*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1995.
- Stępnik, Krzysztof. *Rekoncesans. Studia z literatury i publicystyki okresu I wojny światowej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1997.
- Świątek, Jerzy. „Wojna a «projekt nowoczesności»”. W: *Modernistyczne źródła dwudziestowieczności*, red. Mieczysław Dąbrowski i Andrzej Z. Makowiecki, 9–34. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2003.
- Tatarkiewicz, Władysław. „Ostatnie zabytki polskie”. W: *Nowina*, red. Stanisław Dzikowski, 110–120. Warszawa: Koło Samopomocy przy Towarzystwie Literatów i Dziennikarzy Polskich, 1914–1915.
- Wierzbicki, Andrzej. *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2010.
- Zajas, Paweł. *Niemilknące muzy. Wydawcy, pisarze, tłumacze i pośrednicy kulturowi na frontach Wielkiej Wojny (1914–1918)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2016.